

KVEKERI O JUGOSLAVIJI 1950. GODINE

Saša Ilić

Arhiv Narodne banke Srbije
sasa.ilich@gmail.com

Apstrakt: Jugoslovenska tranzicija nakon 1948. godine privlačila je veliku pažnju svetske javnosti. U *upoznavanju* nove Jugoslavije, sem zvaničnih predstavnika država i privrednih subjekata, učestvovala su mnoge druge organizacije i pojedinci. U obostranom interesu bila je naročito saradnja sa mirovnim pokretima i organizacijama. Analiza izveštaja o utiscima iz Jugoslavije 1950. godine, koji je sačinila takva organizacija – Komitet za usluge američkih prijatelja, predmet je ovog rada. Kako je taj komitet video stanje u Jugoslaviji važno je ne samo zbog respektabilnosti organizacije, već i zbog dinamičnih istorijskih okolnosti u kojima se u kratkom roku na temelju stare ideologije redefiniše društveno-ekonomski sistem i značajno menja spoljnopolitička orijentacija zemlje.

Ključne reči: Komitet za usluge američkih prijatelja, kvekeri, Jugoslavija, SAD, Nacionalni komitet Jugoslavije za odbranu mira

Abstract: The Yugoslav transition after 1948 attracted great attention of the worldwide public. In the *acquaintance* of the new Yugoslavia, the official representatives of states and economic entities, and many other organizations and individuals participated. Cooperation with peacekeeping movements and peace organizations was particularly in mutual interest. The subject of this paper is an analysis of the reports on impressions from Yugoslavia

in 1950, made by one such organization – the American Friends Service Committee. Understanding how this Committee perceived the situation in Yugoslavia is important not only due to the organization's credibility but also because of the dynamic historical circumstances in which the country rapidly redefined its socio-economic system and significantly shifted its foreign policy orientation based on the old ideology.

Keywords: American Friends Service Committee, Quakers, Yugoslavia, USA, National Committee of Yugoslavia for the Defense of Peace

Uvod

Komitet za usluge američkih prijatelja (American Friends Service Committee, AFSC) je humanitarna organizacija pod okriljem protestantskog Verskog društva prijatelja, kvekeri (*Religious Society of Friends, Quakers*) koja se zalaže za očuvanja mira i uspostavljanje socijalne pravde u Sjedinjenim Američkim Državama (SAD) i širom sveta. Na inicijativu Rufusa Džonsa (Rufus Jones) osnovan je 30. aprila 1917. u Filadelfiji radi pomoći civilnim žrtvama Prvog svetskog rata i već iste godine otpočeo je delatnost. Nakon primirja 1918. godine AFSC je razvio akcije pomoći Evropi i Sovjetskom Savezu (SSSR), od sredine 1920-ih radio je na popravljanju međurasnih odnosa u SAD i na traženju načina da se spreči novi svetski sukob, a nakon Drugog svetskog rata proširio je delatnost na rešavanje ženskog pitanja i na usvajanje zahteva seksualnih manjina za jednakim tretmanom. Aktivan je i dalje, a poslednje veće akcije ostvario je tokom sukoba na Bliskom i Srednjem Istoku početkom 21. veka.¹

¹ *Versko društvo prijatelja (Društvo prijatelja ili Prijatelji)* je zajednica koju je sredinom 17. veka u Engleskoj osnovao obučar Džordž Foks (George Fox). Kvekeri stavljaju naglasak na subjektivno iskustvo boga kao putokaz duhovnog života i radikalni su protivnici svakog nasilja i upotrebe oružja bez obzira na ciljeve. Biblijski moto neodupiranja zlu tumače kao zabranu pružanja otpora nasiljem, ali ne i političkim i socijalnim merama. Progonjeni u Evropi, preselili su se u Ameriku, gde su neko vreme bili diskriminirani. Osnivači su kolonije Pensilvanija u kojoj se negovala verska sloboda. Upornim zastupanjem pacifizma i visokom duhovnošću proslavili su se kao borci za mir. O kvekerima i istoriji američkog kvekerizma u: Jean Boisset, *Kratka povijest protestantizma*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1985, 91–95; Thomas D. Hamm, *The Quakers in America*, New York: Columbia University Press, 2003. Kvekeri su bili angažovani i tokom ratova usled raspada

S obzirom na to da *prigovor savesti* nije kvekerima dozvoljavao direktno učešće u ratu i službu pod oružjem, osnivači AFSC su nastojali da razviju alternativnu delatnost koja bi se mogla primeniti u borbenim zonama. Nekoliko dana nakon ulaska SAD u Prvi svetski rat grupa aktivista razradila je program pomoći civilima i na sever Francuske uputila ljude i materijalnu podršku. Narednih godina AFSC se angažovao na humanitarnoj delatnosti i u borbi za socijalnu pravdu. Već 1919. prehranjivao je hiljade dece u Austriji, Nemačkoj i Poljskoj, u oblastima koje drugi nisu pomagali jer su prezrene kao neprijateljske. Ubrzo se usmerio na domaća pitanja i uspostavljane ekonomske pravde, obezbeđujući hranu za hiljade rudara u Apalačkim planinama (1922), istupajući protiv rasističkog Useljeničkog zakona (1924) koji je zabranjivao imigraciju iz Japana i angažujući aktivistkinju za građanska prava Kristal Bird (Crystal Bird Fauset), docnije prvu Afroamerikanku izabranu u neko zakonodavno telo (skupštinu Pensilvanije), da u cilju smanjenja podela govori o rasnoj nejednakosti (1927). Od 1934. AFSC je radio na pomaganju jevrejskih izbeglica iz Evrope, a od izbijanja Španskog građanskog rata i tokom Drugog svetskog rata obezbeđivao je hranu desetinama hiljada ljudi u sirotištima, zatvorima, izbegličkim logorima i domovima za stare. Kvekeri su spadali u retke koji su se protivili internaciji Amerikanaca japanskog porekla (1942) i radili su na zaštiti optuženih koji nisu mogli da priušte kauciju, kritikujući pravosudni sistem zbog mera kojima su u neravnopravan položaj stavljeni siromašni i građani koji nisu bele rase (1944). Do sredine 20. veka AFSC je na zahtev Ujedinjenih nacija (UN) od 1948. vodio program pomoći za izbeglice u Gazi, otvarajući klinike, podržavajući lokalne bolnice i obučavajući na desetine žena za pružanje medicinske pomoći.² Konačno, jedna kvekerska zaostavština će i u iskustvu

Jugoslavije: Lyndon Back, *Treading Water at the Shark Café: A Memoir of the Yugoslav Wars*, St. Louis: Open Books Press, 2018.

²O istoriji i delatnosti AFSC videti: Ruth A. Fry, *Quaker Adventure: the story of nine years' relief and reconstruction*, New York: Frank-Maurice, 1927; Gary Y. Okihiro, *Storied Lives: Japanese American Students and World War II*, Seattle: University of Washington Press, 1999; Claus Bernet, *Rufus Jones (1863–1948): Life and Bibliography of an American Scholar, Writer, and Social Activist*, Frankfurt am Main, etc.: Peter Lang GmbH, 2009; Allan W. Austin, *Quaker Brotherhood: Interracial*

Jugoslavije više decenija igrati važnu ulogu. Naime, na pacifizmu i praktičnom doprinosu miru AFSC ugledni švajcarski inženjer Pjer Seresol (Pierre Ceresole) je nakon Prvog svetskog rata u blizini Verdena razradio i primenio ideju dobrovoljnog rada organizujući francuske, nemačke, austrijske, britanske, holandske, mađarske i švajcarske volontere na obnovi i izgradnji. Taj koncept, koji je AFSC docnije širio po svetu, organizujući mlade ljude u projektima dobrovoljne obnove onog što je rat uništio, u Jugoslaviji je nakon Drugog svetskog rata dobio formu *omladinskih radnih akcija*.³

Za ostvarene rezultate AFSC je, skupa sa srodnim Savetom za usluge britanskih prijatelja (British Friends Service Council) dobio Nobelovu nagradu za mir (1947), što ga je dodatno afirmisalo kao organizaciju osvedočenu u zalaganju na prevazilaženju sukoba i podela među ljudima, na pružanju pomoći ranjenima i ugroženima i na suprotstavljanju ratu. To je uticalo na to da se njegovi stavovi i mišljenja posebno cene i uzimaju kao meritorni.

Kvekeri i Jugoslavija

Jugoslavija je do 1950. godine postala zanimljiva Zapadu, a naročito SAD-u. Nakon godina hladnih odnosa kontakti su se intenzivirali i sve se više razvijala politička, ekonomska i kulturna saradnja. Probuđeni interes za Jugoslaviju koja se preko noći našla u složenoj ulozi ideološkog suparnika i poslovnog, ako ne prijatelja, a ono saveznika, izvirao je iz više razloga, a obuhvatao je ne samo državnu administraciju, već i druge organizacije, poput medijskih, humanitarnih, mirovnih itd. Kvekerima kao pacifistima i humanitarcima Jugoslavija je bila zanimljiva ne samo kao zemlja koja je u

Activism and the American Friends Service Committee, 1917–1950, Urbana: University of Illinois Press, 2012; Gregory A. Barnes, *A Centennial History of the American Friends Service Committee*, Philadelphia: Friends Press, 2016.

³“Pierre Ceresole – The Founder of Service Civil International”, *Service Civil International*, dostupno na: https://archives.sci.ngo/uploads/documents/Ceresole/PCeresole_1990_Short%20Biography.pdf (pristupljeno: 1. 2. 2023); Reana Senjković, *Svaki dan pobjeda: kultura omladinskih radnih akcija*, Zagreb: Srednja Europa, 2016, 261; “History”, *American Friends Service Committee*, dostupno na: <https://afsc.org/history> (pristupljeno: 1. 2. 2023).

ratu teško stradala i koja je ostala iza *gvozdene zavese*, u kojoj je uspostavljan ideološki nov i vrednostima Zapada suprotstavljen društveno-politički sistem, već koja je uskoro odbačena od svojih partnera sa Istoka i ostala usamljena.

Jugosloveni o kvekerima nisu znali gotovo ništa. Tek nekolicina se mogla sećati Ambulantne jedinice Prijatelja (Friends Ambulance Unit) koja je boravila u Jugoslaviji nakon rata ili je poznavala mladog londonskog kvekeru Pitera Hojla (Peter Hoyle) koji je u Beogradu radio godinu dana.⁴ Zabeleženo je još i da je jedan britanski kveker dobio dozvolu da u zatvoru poseti zagrebačkog nadbiskupa Alojzija Stepinca.⁵ Ipak, ubrzo je uočeno da su u jeku Hladnog rata kvekeri jedini *zapadnjaci* koji zarad mira aktivno rade na kontaktu sa komunistima.⁶ Verovali su da rat između SAD i SSSR nije neizbežan i ponudili više predloga za učvršćivanje mira. U njima je AFSC izneo primamljivo mišljenje o mogućoj ulozi Jugoslavije kao “moćne snage mira”, pa je u avgustu 1949. posredstvom delegacije Jugoslavije u UN-u uspostavljen kontakt i dogovoreno da na kongres AFŽ (planiran za oktobar 1950) pošalju predstavnicu. Ipak, kvekeri nisu hteli zvanične veze s Jugoslavijom kako ne bi ugrozili ulogu posrednika u izradi sporazuma između SAD i SSSR. Taj stav je promenjen od izbijanja Korejskog rata, kada je na platformi zajedničkog zalaganja za mir AFSC prihvatio poziv Nacionalnog komiteta Jugoslavije za odbranu mira (NKJOM)⁷

⁴ Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), Fond: Nacionalni komitet Jugoslavije za odbranu mira, br. 719 (dalje: Fond: NKJOM 719), kutija 23, AFSC Balkan Mission, 18. 12. 1950.

⁵ Nakon procesa okončanog 11. oktobra 1946. Stepinac je pet godina proveo u Lepoglavi. Prema navodu predsednika Sudskog veća Ž. Vimpulšeka, više meseci nakon presude britanski kveker (čijeg se imena nije sećao) je posetio nadbiskupa i razgovarao sa njim. Žarko Vimpulšek, “Predgovor”, u: Jakov Blažević, *Mač, a ne mir: za pravnu sigurnost građana*, Zagreb – Beograd – Sarajevo: Mladost – Prosveta – Svjetlost, 1980, 19–21.

⁶ Darko Suvin, “Poslijeratni Zagreb, književnost, Savez studenata: plodne doline – Iz Memoara jednog skojevca, dio 4”, u: *Gordogan*, X–XI, 27–28/2012–2013, 131.

⁷ NKJOM je obrazovan uoči Međunarodnog dana mira (tada: 2. oktobra) 1949. kao dobrovoljna organizacija građana FNRJ “koji se udružuju u cilju aktivne borbe za mir”. Predsedavao je Josip Vidmar, predsednik Veća naroda Narodne skupštine FNRJ, a sekretarijat su činili Miroslav Vitorović, generalni sekretar Saveza novinara Jugoslavije, i profesor Univerziteta u Skoplju Blažo Koneski. U radu su učestvovala mnoga značajna imena kulturnog i javnog života. Samo iz oblasti umetnosti

za posetu.⁸

Poseta AFSC zbilja se u vreme intenzivne međunarodne saradnje jugoslovenskih organa, organizacija i nosilaca vlasti, uključujući i najznačajniju političku ličnost, predsednika vlade Josipa Broza Tita. Među brojim delegacijama i gostima samo u drugoj polovini 1950. Tito je primio više ministara, podsekretara za spoljne poslove, predsednika Nacionalnog saveta za odbranu mira i laburiste iz Velike Britanije, američke senatore, kongresmene i ambasadora Alena, ministra spoljne trgovine Italije, diplomatski kor i druge političke predstavnike, strane javne radnike, direktora Međunarodne banke za obnovu i razvoj, sindikaliste iz Škotske i Izraela (Histadrut), španske antifašiste, predstavnike medija (direktori *The New York Times* za Evropu⁹ i *International News Service* i dopisnik DPA), učesnike šahovske olimpijade u Dubrovniku, decu iz Italije, a na Zagrebačkom velesajmu posetio je štandove stranih izlagača.¹⁰ U plejadi gostiju različitog formata i raznovrsnih uticaja Tito je primio i predstavnike AFSC, dajući poseti poseban značaj.¹¹

angažovani su bili književnici Ivo Andrić, Miroslav Krleža, Isidora Sekulić, Čedomir Minderović, Branko Ćopić, Ervin Šinko i Avdo Humo, vajar Toma Rosandić, slikar Milo Milunović, kompozitor i dirigent Krešimir Baranović, a među članovima izvršnog odbora i prezidijuma bili su predsednici savezne i republičkih narodnih skupština, sekretari skupštinskih komiteta i odbora, zamenici predsednika vlada, ministri, predsednici i/ili generalni sekretari organizacija, udruženja i saveza (SSJ, NOJ, AFŽ, Crveni krst, Savez novinara), predsednici akademija nauka i umetnosti, rektori i prorektori univerziteta, direktori instituta, profesori, predstavnici verskih zajednica itd. AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 9, Statut i Stenografske beleške Kongresa; Isto, kutija 7, *Pour la défense de la paix*, 1, Belgrade, 1949, 22 i *Für die Verteidigung des Friedens*, Belgrad, 1950, 3–4; Isto, kutija 9, Zapisnik sa sastanka NKJOM, 10. 11. 1950.

⁸ AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 18, Izveštaj o poseti delegacije kvekeri (18. IX – 22. X).

⁹ U pitanju je Leo Šulberger (Cyrus Leonard “Leo” Sulzberger), kome je Tito 6. novembra 1950. dao intervju. Na pitanje novinara da li bi mogao da poseti Stepinca, navedeno da je delegaciji kvekeri već dozvoljeno i da nema prepreka da i on to učini. Za intervju sa nadbiskupom 1951. je dobio Pulicerovu nagradu (*Special Citations and Awards*). *Slobodna Dalmacija*, 10. 11. 1950; “Special Citations and Awards”, *The Pulitzer Prizes*, dostupno na: <https://www.pulitzer.org/prize-winners-by-category/260> (pristupljeno: 23. 2. 2023).

¹⁰ B. Ilić, V. Ćirković (prir.), *Hronologija revolucionarne delatnosti Josipa Broza Tita*, Beograd: Export-press, 139–141.

¹¹ Tito je spadao u retke Jugoslovane koji su nešto više znali o kvekerima. Na sastanku je naveo kako je tokom višegodišnje robije čitao religioznu literaturu, uključujući i jednu knjigu Društva prijatelja.

American Friends Service Committee

Logo AFSC (dostupno na: <https://afsc.org/>)

Okretanje Zapadu i izveštaj AFSC

Jugoslavija je 1948. godine doživela šok. Poremećaji u odnosima i razmišljanjima eskalirali su u otvoreni politički i ideološki sukob sa SSSR-om i Istokom, koji je došao do ivice vojnog okršaja. Raskidi ugovora o prijateljstvu i saradnji, zamiranje, pa prekid svih političkih i ekonomskih odnosa sa zemljama *narodne demokratije* izolovali su Jugoslaviju,¹² a predašnjim odnosom prema Zapadu, kada se isticala kao najžešći predstavnik komunizma, sama se udaljila od građanskih demokratija. Tako je u času kada su svi napori uloženi u industrijalizaciju, u jeku *Prve petoletke*, koja nije bila samo osnov privrednog razvitka, već i uslov za očuvanje vlasti komunista, Jugoslavija ostala sama, bez izvora za dalje finansiranje privrednih aktivnosti i sa ograničenim tržištem za izvoz sirovina i skromnog asortimana domaćih proizvoda.

U traženju izlaza kao ključni partner nametale su se SAD, vodeća industrijska, trgovinska i vojna sila. Nakon juna 1948. dve strane suočile su se sa snažnim političkim motivima da reše ekonomske razlike, ali prošlo je više od godine dok nisu postale dovoljno popustljive za potrebe drugog. U SAD se u nekim krugovima sumnjalo u iskrenost raskida sa Staljinom i kritikovani su nedostatak ekonomske decentralizacije i političke relaksacije, dok je jugoslovenski vrh, sem ideološke netrpeljivosti prema kapitalizmu, bio sumnjičav prema krajnjim američkim namerama u pogledu očuvanja reži-

Uz smeh i lupkajući se po obrazu tada je rekao kako smatra da postoji detalj u kojem kvekeri idu predaleko: "to sa okretanjem drugog obraza". AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 23, AFSC Balkan Mission, 18. 12. 1950.

¹² O teškoćama usled neispunjenja obaveza u: Saša Ilić, *Stranci "gastarbajteri": strana stručna radna snaga u privredi Jugoslavije 1945–1950. godina*, Beograd: Arhiv Jugoslavije, 2020, 212–215; Isti, "Od nade do razočaranja – pomoć Sovjetskog Saveza u izgradnji jugoslovenske privrede (1945–1948)", u: *Godišnjak za društvenu istoriju*, 1/2016.

ma. Ipak, pod uticajem ogromne finansijske, energetske, pa i prehrambene krize¹³ koja je zahvatila Jugoslaviju prevladao je pragmatizam, te je ubrzo nakon molbe Beograda za pomoć počela da se uspostavlja šira saradnja.¹⁴

Jugoslaviju je ka Zapadu snažno gurala i propaganda Istoka, koja je kulminirala 1949–1950. godine. Radio-stanice i novine bliske Kominformu tvrdili su da Zapad kontroliše jugoslovenske aerodrome, pomorske baze, pa i čitava ostrva (među ostalima Korčulu), da savetuje, obučava i naoružava vojsku u koju su uključene hiljade zarobljenih nacista, među kojima i feldmaršal fon Klajst (Ewald von Kleist), koga je Jugoslavija izručila SSSR-u još 1948. godine, da su pogranična područja pretvorena u zatvorene vojne zone, da se autoput Beograd–Zagreb gradi u vojne svrhe i adaptira za sletanja američkih bombardera, da se progoni albanska manjina i priprema agresija na Albaniju, Bugarsku, Rumuniju i Mađarsku.¹⁵

Deo odgovora na propagandu bila je rezolucija kongresa NKJOM (17. jula 1950)¹⁶ da se mirovni pokreti i borci za mir iz sveta pozovu u posetu i uvere u stvarno stanje. Ubrzo su sa Zapada počele da pristižu poruke podrške rezoluciji,¹⁷ a potom su jugoslovenske organizacije¹⁸ ugostile više

¹³ Kriza bila je tolika da je od 1. oktobra 1950. čak i snabdevanje hlebom smanjeno za 10%. “Povodom Naredbe o privremenom smanjenju normi hleba”, *Borba*, 2. 10. 1950, 2.

¹⁴ O ekonomskim odnosima Jugoslavije i SAD više u: John R. Lampe, Russell O. Prickett, Ljubisa S. Adamovic, *Yugoslav-American Economic Relations Since World War II*, Durham – London: Duke University Press, 1990, 13–46, o ambivalentnom američkom odnosu podrške i vlastima u Jugoslaviji i njihovim protivnicima u SAD u: Vesna Aleksić, “Nacionalni odbor za slobodnu Evropu i poseta delegacije američkog Kongresa Jugoslaviji 1952”, u: *Tokovi istorije*, 2/2019, o primerima pomoći nevladinog sektora u: Saša Ilić, “Američki komitet za pomoć Jugoslaviji 1944–1948”, u: *Arhiv, Časopis Arhiva Srbije i Crne Gore*, 1/2004. i o nedostatku energenata i štednji u: Isti, “Štednja električne energije: Neki problemi odnosa države i pojedinca u nestašici struje 1949–1950. godine”, u: *Godišnjak za društvenu istoriju*, 3/1996 (1998).

¹⁵ AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 8, Stenografske beleške javnog plenarnog sastanka, 12. 11. 1950. Opućbe je taksativno demantovao Britanski nacionalni savet za mir u brošuri *Yugoslavia and Peace: A Study of Cominform Accusations*, 13–24. AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 7.

¹⁶ AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 9, Stenografske beleške Kongresa.

¹⁷ Između ostalih publicista Edgar Snow, kontroverzni sociolog, profesor njujorškog univerziteta Henry Pratt Fairchild, pisac Upton Beall Sinclair Jr., britanski sindikalista Jack Tanner, pisac Jean Cassou.

¹⁸ Sem NKJOM u ulozi domaćina bili su Narodni front, SSJ, AFŽ, SUBNOR, NOJ, Savez književnika itd.

delegacija i pojedinaca, među kojima i kvekere iz AFSC.¹⁹ Poseta AFSC je iznedrila zanimljiv izveštaj koji će poslužiti da u ovom radu uočimo kako je ta međunarodno respektabilna mirovna organizacija²⁰ videla Jugoslaviju, njenu političku, ekonomsku i društvenu stvarnost u jeku tranzicije tokom koje se uspostavljala saradnja sa Zapadom i iznutra transformisao društveno-ekonomski sistem uz očuvanje ideološke matrice, odnosno rađao osobeni vid socijalizma.²¹ O poseti kvekera izveštaj je sačinio i domaćin, što je od pomoći pri preciziranju faktografije posete.²²

Delegaciju su činili član Izvršnog odbora AFSC Harold Evans, sa suprugom Silvijom, profesor Viljem Edžerton i rukovodilac Međunarodnog centra *Prijatelja iz Ženeve* Kolin Bel.²³ Grupi pristigloj iz Filadelfije u Ženevi se

¹⁹ Gotovo istovremeno u poseti su bili članovi Britanskog nacionalnog saveta za mir i Društva britansko-jugoslovenskog prijateljstva, a u periodu avgust-oktobar 1950. još i britanski laburisti, španski antifašisti, profesor Điolamo Aci iz Italije, predsednik Društva SSSR-Švajcarska Fric Lib, radnici torinskog Fijata, norveški sindikalisti, napredne žene i kulturni i javni radnici, napredne žene Holandije, tuniski sindikati, indijska Socijalistička stranka i dr. AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 8, Stenografske beleške javnog plenarnog sastanka, 12. 11. 1950.

²⁰ Kvekeri su nedvosmisleno kritikovali politiku sile koju su sprovođile SAD i SSSR i nisu se ustručavali da ukažu na nepravilnosti nekih spoljnopolitičkih i vojnih postupaka američke vlade. Takođe, zalagali su se za jačanje uloge UN kao ključnog faktora razoružavanja. AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 12, Bilten, 5, 1951.

²¹ Izveštaj o poseti delegacije AFSC sačuvan je u prevodu u Arhivu Jugoslavije u dva fonda: NKJOM (719, kutija 18, Bilten, 1, 1951) i Privredni savet Vlade FNRJ, (40-44-118, AFSC, izveštaj, 19. 12. 1950), a verovatno ga ima i u drugima s obzirom na to da su kvekeri dostavili 250 primeraka i dozvolili distribuciju. AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 23, Pismo H. Evansa, 17. 1. 1951; Isto, kutija 13, Crkvene organizacije: kvekeri, maj 1951. Izveštaj je u ime delegacije 19. decembra 1950. potpisao i u Filadelfiju poslao Alen Haj (Alan Haigh, u izvorima i: Haig, u izveštaju transkribovan kao Hvajt), starešina Ženevskog mesečnog sastanka (Geneva Monthly Meeting), podružnice AFSC u Švajcarskoj. Haj je bio aktivan u Svetskom savetu crkava (World Council of Churches) kao član i starešina Finansijskog odeljenja (1948-1975). *The ten formative years 1938-1948: Report on the activities of the World Council of Churches during its period of formation*, Geneva: WCC, 1948, dostupno na: <https://archive.org/details/wcca3/mode/2up> (pristupljeno: 31. 1. 2023); *Minutes and Reports of the Twenty-Sixth Meeting, Geneva, Switzerland 22-29 August 1973*, WCC, 1973, dostupno na: <https://archive.org/details/twentsixthmeeti00unse/mode/2up> (pristupljeno: 31. 1. 2023).

²² AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 15, Izveštaj pov. br. 2163/269, 15. 11. 1950.

²³ Harold Evans (1886-1977), ugledni advokat iz Filadelfije, i Sylvia Hathaway Evans (?-1968). William B. Edgerton (1914-2004), profesor slavistike na univerzitetima Pensilvanija (1950-1956), Mičigen, Kolumbija i Indijana. Putovao je u više misija AFSC, između ostalog pomagao jugoslovenskim

19. septembra pridružio K. Bel, odakle su se uputili u petonedeljnu posetu Jugoslaviji, gde su stigli 21. septembra 1950. godine (u domaćem izveštaju piše: 18. septembra). Već sutradan imali su sastanak u NKJOM na kojem su izrazili želju da obiđu sve republike²⁴ i sretnu što više građana. U Beogradu su ih primili predsednik Saveta za nauku i kulturu FNRJ Rodoljub Čolaković, predsednik Centralnog odbora SSJ Đuro Salaj, poslanik i profesor prava Leon Geršković i generalni sekretar Crvenog krsta Jugoslavije dr Olga Milošević. Obišli su Novi Beograd (nije ih impresionirao), dečje restorane, koji su ostavili jak utisak, obdaništa, Rakovicu i sreli se sa više građana. To što domaćini nisu sprečavali kvekere da se sastaju s običnim ljudima bila je gostima čudno, ali doprinelo je razbijanju sumnji.²⁵

Dalje je kvekere pratio novinar Jurij Gustinčić, načelnik Odeljenja za propagandu pri Direkciji za informacije FNRJ. U Hrvatskoj su posetili srednju školu u Zagrebu, radnu zadrugu, više profesora univerziteta, sekretara verske komisije dr Paula, Velesajam i u Lepoglavi Stepinca, što je ostavilo snažan utisak, a u Sloveniji Litostroj, Strnišče, elektranu Mariborski Otok, poljoprivrednu školu u Mariboru, sanatorijum Golnik, stratište 179 žrtava Gestapoa u Begunjama, odmaralište Radio-Ljubljane na Bledu i Bohinj. Primio ih je ministar za nauku i kulturu Jože Potrč i večer su proveli kod publiciste Vlade Kozaka. U Dalmaciji su turistički razgledali Split, Trogir i Dubrovnik, na Hvaru su posetili zanatsku radionicu, a na Visu vinarsku

izbeglicama u El Šatu (Egipat), a 1955. posetio SSSR. Colin W. Bell (1903–1988), do rata kadrovski direktor u British Home Stores Ltd., a potom vozač hitne pomoći britanskih kvekera. Od 1943. upravnik hirurške ekipe hitne pomoći u Kini, odakle je otišao u SAD da upravlja aktivnostima AFSC u Aziji. Tokom rata na Bliskom istoku organizovao je pomoć u Gazi (1948). Nakon delatnosti u Ženevi, do penzionisanja (1968) bio je izvršni sekretar AFSC. AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 18, Izveštaj o poseti delegacije kvekera (18. IX – 22. X); *American Friends Service Committee Bulletin*, 44, September – October 1955; *Parabook*, “William B. Edgerton”, dostupno na: https://prabook.com/web/william_b.edgerton/626273 (pristupljeno: 31. 1. 2023); *The New York Times*, 10. 11. 1988, 25.

²⁴ Iz nepoznatih razloga nije došlo do posete Crnoj Gori.

²⁵ AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 15, Izveštaj pov. br. 2163/269, 15. 11. 1950 i kutija 23, AFSC, 15. 9. 1950. Dnevni listovi su u više navrata pisali o poseti, navodeći sastav delegacije, plan obilaska i pojedine posete. “U Beogradu boravi delegacija američke verske organizacije kvekera”, *Borba*, 23. 9. 1950, 1. i “Delegacija američke verske organizacije kvekera otputovala za Ljubljanu”, *Borba*, 30. 9. 1950, 3; “Obisk delegacije američke verske organizacije kvekerjev”, *Slovenski poročevalec*, 25. 9. 1950, 1.

zadrugu. Čudio ih je mali broj vojnika na Visu, iako je to bila pogranična zona. U Bosni i Hercegovini su se sastali sa upravnikom Instituta za sifilis i kožne bolesti, svetski priznatim lekarom dr Ernestom Grinom (Grün), kada se videlo da ih uspesi u zdravstvu više impresioniraju nego industrija, a jedan dan su razgledali Zenicu. Na povratku u Beograd posetili su ministra spoljne trgovine Milentija Popovića i 17. oktobra J. B. Tita.²⁶ Imali su duži sastanak u NKJOM i u NOJ, a u Vojvodini su posetili zadrugu “višeg tipa”. Konačno, u Makedoniji su posetili gradilište stambenih zgrada u Skoplju, ulazeći neočekivano u stanove, novi medicinski fakultet i najzaostaliji deo grada, romsko naselje (Šuto Orizari). Zemlju su napustili 22. oktobra i uputili se u Grčku (izuzev Bela koji se vratio u Ženevu).²⁷

U razgovorima kvekeri su se zanimali za lične slobode i s tim u vezi su bili nepoverljivi, ali tokom puta su se uverili da ljudi s njima govore otvoreno i da iskazuju različita mišljenja. Primetili su elan u pogledu saradnje sa Zapadom kod najviših rukovodilaca, ali i dogmatizam kod nižih. U odnosima između religije i države konstatovali su dualizam katoličkog sveštenstva i vernika koji osećaju “podređenost dvema državama – Jugoslaviji i Vatikanu” i primetili da, za razliku od ostalih zemalja Istoka, koje negiraju problem, Jugoslavija pokušava da ga reši. Posebno ih je zanimala monolitnost izbora. Razumeli su da je tokom izgradnje države potrebno jedinstvo, ali izbore na kojima gotovo nema opozicije i u nekim krajevima

²⁶ O susretu s Titom novine su izvestile na prvoj strani (neke uz fotografiju). U Tanjugovoj vesti naveden je sastav delegacije, dužina sastanka (više od sata) i prisustvo predstavnice NKJOM Marije Vilfan. “Maršal Tito primio delegaciju kvekerā”, *Borba*, 18. 10. 1950, 1; “Maršal Tito primio delegaciju kvekerā”, *Politika*, 18. 10. 1950, 1; “Maršal Tito sprejel predstavnike ameriških kvekerjev”, *Slovenski poročevalec*, 18. 10. 1950, 1; “Maršal Tito primio delegaciju kvekerā”, *Slobodna Dalmacija*, 19. 10. 1950, 1. M. Vilfan (1912–1994), učesnica NOB, novinarka i društveno-politička radnica. U periodu 1950–1952. pomoćnica direktora za spoljne poslove. Najviše se bavila aktivnostima NKJOM, zbog čega je kooptirana u puno članstvo 10. novembra 1950. AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 9, Zapisnik sa sastanka, 10. 11. 1950; “Vilfan, Marija (1912–1994)”, u: *Slovenska biografija*, Ljubljana: SAZU, 2013, dostupno na: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi788612/#slovenski-biografski-leksikon> (pristupljeno: 21. 2. 2023).

²⁷ AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 18, Bilten, 1, 1951 (i: AJ-40-44-118); Isto, kutija 15, Izveštaj pov. br. 2163/269, 15. 11. 1950.

jedna lista dobije skoro jednoglasnu podršku Amerikanci ne bi mogli smatrati slobodnim, pa su pitali kako vlast gleda na budućnost i da li će se, s rastom obrazovanja (i jačanjem individualizma) prihvatiti mišljenja drugačija od marksističkih, tj. da li je moguće postojanje drugih partija odanih domovini. Takođe, pitali su šta će biti s KPJ ukoliko se uspe u nameri da država odumre i da li će i ona tada odumreti usled gubitka potrebe za avangardom. U odgovoru ministar M. Popović²⁸ je pribegao frazama i neodređenosti ukazujući na dva momenta – istorijski (*sada je takav razvoj nemoguć*) i teoretski (*mogućnost takvog razvoja u budućnosti se dopušta*).²⁹

Delegaciju su zanimali odnos KPJ prema Narodnom frontu i državi, industrijalizacija (čiju ambicioznost nisu odobravali, uvereni da će cena tehnološki zahtevnih proizvoda biti previsoka) i izmena strukture izvoza (prelazak na industrijske proizvode), stanje dobrovoljnog rada na kome je snabdevanje slabo, a zadaci koji se daju preteški, što uzrokuje da “među omladinom nema pravog oduševljenja”, ali i odnos prema Grčkoj (pitanje Egejskih Makedonaca) i mišljenje o raznolikosti komunizma (uverili su se da nisu svi jednaki, što je trebalo proširiti u SAD, tim pre što su tamošnji komunisti na liniji SSSR-a), a posebno su bili obradovani namerom da se sa Zapadom razmenjuju knjige i ljudi, što je potvrdio i Tito.³⁰

Na završnom sastanku kvekeri su predložili nastavak saradnje putem odlaska mladih u radne logore AFSC, pohađanja seminara za studente i nastavnike u Evropi i SAD (1949. godine su održali devet seminara za studente iz 18 zemalja) i održanja stalnog kontakta sa NKJOM. Domaćini su posetu ocenili pozitivno jer su gostima odabrali zanimljive sagovornike, otklonili niz predrasuda i uverili ih da se u Jugoslaviji radi o originalnim idejama, a ne presađenim iz Moskve (mada je Bel to smatrao eksperimentom koji ima polovične šanse za uspeh).³¹

²⁸ Pitanja postavljena Popoviću u: AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 18.

²⁹ AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 15, Izveštaj pov. br. 2163/269, 15. 11. 1950.

³⁰ Isto.

³¹ Isto.

Članovi delegacije su se povoljno izjasnili o Jugoslaviji i istakli toplinu osećaja, iskrenost i spontanost, a poseban osvrt, obogaćen literarnim i emotivnim elementima, ostavila je S. Evans, čiji je zapis Haj uključio kao uvod u glavni izveštaj:

U Jugoslaviju smo otišli sa dosta oklevanja, jer smo mislili da će naše kretanje biti ograničeno, dirigovano i motreno i da će nam se nametati stvari koje mi nećemo hteti da radimo. Suprotno našem očekivanju dogodilo se to da smo (...) imali ne samo punu slobodu kretanja i išli gde smo hteli, radili šta smo hteli, već smo naišli na punu saradnju i pomoć u ispunjavanju cilja naše misije. I ako smo zamišljali da ćemo biti stalno svesni prisutnosti i motrenja tajne policije, mi niti smo videli da nas motre niti smo primetili da su ljudi sa kojima smo razgovarali u vozovima, na brodovima, ulicama i drugim mestima smatrali sebe osumnjičenim zbog toga što su razgovarali sa strancima.

Upoznali su mnoge funkcionere, stare buržuje, radnike, seljake, omladinice i svuda su nailazili na gostoljubivost, želju za druženjem i razmenom ideja. Tek retko su uočavali da je prijateljstvo bilo zasnovano na interesu (državni službenici), a na prijatno gostoprimstvo nailazili su i kod najsiromašnijih:

Više puta se dogodilo da su nam u nekoj seljačkoj kući ponudili kafu (tursku) iz dveju jedinih šoljica koje su imali u kući. Tada bi drugi morali čekati da mi popijemo, da se šoljice operu i da ih naši domaćini ponovo napune kafom (...). Mnogo puta su se naša srca punila toplinom kad bi videli koliko je zadovoljstva pružalo našim domaćinima da nam daju neugledne flaše vina, vlažne kese grožđa ili za nošenje nezgodne, ali ipak toliko cenjene količine oraha, jabuka i krušaka zamotane u komadiće hartije. Kroz čitav naš put (...) raslo je prijateljstvo koje zadivljuje svojom spontanošću i iskrenošću. Ako se tako ne bude događalo u budućnosti – krivica neće biti na Jugoslovenima već na nama.³²

U centralnom delu poverljivog izveštaja navedeno je da se dolazak komunisti na vlast ne može shvatiti bez osvrta na istoriju i takav istorijski determinizam obrazložen je postojanjem i etničkom podeljenošću kulturnih grupa

³² AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 18, Bilten, 1, 1951 (i: AJ-40-44-118).

koje čine zemlju, dugom stranom okupacijom, jezičkim srodnostima i razlikama, uticajima stranih sila i religije, nepostojanjem demokratske tradicije, različitom orijentacijom republika (i naroda) ka spoljašnjem svetu, nerazvijenosti privrede, slabom iskorišćenošću prirodnih resursa, niskim nivoom industrijalizacije, visokim priraštajem, nepismenošću i posledicama rata.³³

Izveštaj objašnjava složenost zajednice od 16 miliona stanovnika i zapaža da zemlju čine “tri veće kulturne grupe Južnih Slovena”, Srbi (7,000.000), Hrvati (4,000.000) i Slovenci (1,400.000), četiri “poliglotske grupe, svaka od pola miliona i to u glavnom u blizini granica: muslimanski Sloveni, Makedonci,³⁴ Albanci i Mađari” i manji broj Nemaca, Turaka, Rumuna i Jevreja.³⁵ Zajednički su im dug period turske, mletačke i austrougarske okupacije, “razjedinjujući uticaj” stranih sila i manjak demokratije. Geografski položaj i istorija uticali su na orijentaciju, pa su Slovenci bili usmereni ka srednjoj Evropi, Hrvati sa severa ka Mađarskoj i istočnoj Evropi, a Srbi i

³³ Isto.

³⁴ Nije jasno zašto se u izveštaju muslimanski Sloveni stavljaju u poliglotsku grupu s obzirom na to da je razlika u odnosu na dve najveće “kulturne grupe” verske, a ne jezičke prirode. Primedbu u vezi s tim, kao i s nekoliko drugih zapažanja u izveštaju, Jugosloveni su u pisanoj formi uputili (verovatno) H. Evansu nakon njegovog pisma od 17. januara 1951. Navedeno je da se ni Makedonci ne mogu svrstati u poliglotsku grupu, jer su drugi (srpski) jezik govorili samo oni koji su pre rata radili u javnim službama, te da se oni i Crnogorci moraju smatrati narodima (“kulturnim grupama”), dok je kod “muslimanskih Jugoslovena” to pitanje nešto složenije, ali samo utoliko što bi neki hteli da ih podele na Hrvate i Srbe, što u izvesnoj meri odgovara njihovim nacionalnim osećanjima, dok drugi smatraju da bi se mogla formirati posebna nacionalna grupa. AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 23, “Let me first...”, s.d.

³⁵ Izveštaj nije precizan u odnosu na zvaničnu statistiku. Prema popisu iz 1948. približno je tačan kod tri najveće grupe, međutim, dosta greši kada su u pitanju Makedonci, kojih je bilo 810.000 (1953. godine: 890.000), muslimanski Sloveni (Bošnjaci), kojih je pod pojmom *Neopredeljeni muslimani* bilo 808.900 (1953. su obuhvaćeni širim pojmom *Jugosloveni neopredeljeni*, pa je procena otežana), i Albanci (popisani kao: *Šiptari*) sa 750.400 (1953: 754.200). Jedino je broj Mađara bio oko pola miliona (po popisu 496.000). Takođe, grupe koje su navedene kao malobrojnije ne pripadaju gornjem delu liste, pošto su brojniji od Turaka (97.900) bili Crnogorci (425.700) i Vlasi (102.900), a od Rumuna (64.000), Nemaca (55.300) i Jevreja (zbog malobrojnosti uključeni su pod: *ostale i nepoznate narodnosti*, kojih je ukupno bilo 19.800) Slovaci (83.600), Italijani (79.500) i Romi, pisani kao *Cigani* (72.700). *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15 marta 1948 godine: Stanovništvo po narodnosti*, IX, Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1954; *Popis stanovništva 1953: Ukupno stanovništvo po narodnosti*, Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1959.

Makedonci prema istoku. Zanimljiva je i opaska o jeziku: “slovenački koji se piše latinicom, veoma je različit od srpskog i njegove ćirilice. Hrvati u stvari govore isti jezik kao i Srbi, ali se služe latinicom. Makedonski se piše ćirilicom a mogu ga razumeti samo Makedonci.” U pogledu religije zapaža se da “srpsko-pravoslavna crkva obuhvata 7 miliona članova, rimokatolička cca 5,300.000 uglavnom Hrvata i Slovenaca”, da ima oko 1,600.000 muslimana (na jugu i u centru) i oko 100.000 protestanata i nešto starokatolika i konstatuje da su ponekad “neprijateljski osećaji među Muslimanima, Srbima i Hrvatima bili vrlo oštri.”³⁶

Zemlja je ostala ekonomski nerazvijena. Izuzimajući ravnice na severu, zemljište je uglavnom brdovito, “mršavo i bezvodno” i mada postoje znatna rudna bogatstva, naročito u bakru, uglju, gvožđu, boksitu, olovu, hromu itd., ona su tek delimično iskorišćena, pa je industrija ostala slaba. Primećeno je da Jugoslavija ima jedan od najvećih prirodnih priraštaja u Evropi, da je do rata 45% stanovništva bilo nepismeno i da je rat doneo ogromne gubitke. Uz navođenje zvaničnog podatka o broju stradalih (1.700.000) zaključuje se da je, pored Poljske, Jugoslavija “zemlja sa relativno najvećim gubicima u ljudstvu”, te da su gubici u stoci, poljoprivrednim alatima i industriji “prosečno 80% prema predratnom stanju.”³⁷

Izveštaj smatra da odgovor komunista na uočene probleme ide pravcem suzbijanja siromaštva (kroz povećanje obima državnog vlasništva, opšte zapošljavanje, iskorenjivanje bogataša, podelu zemlje seljacima, razvijanje zadruga, korišćenje prirodnih resursa i industrijalizaciju), jačanja nacionalne ravnopravnosti (stvaranjem republika sa znatnom autonomijom u svrhu očuvanja identiteta i slobodnog razvitka kulture), snaženja demokratije (decentralizacijom i učešćem masa u kontroli vlade, prosvete i privrednog života, uz postepeno odumiranje centralne uprave) i afirmacije obrazovanja (putem obaveznog osmogodišnjeg osnovnog školovanja i daljeg školovanja za sposobne).³⁸

³⁶ AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 18, Bilten, 1, 1951 (i: AJ-40-44-118).

³⁷ Isto.

³⁸ Isto.

Kako je ekonomska pomoć koju razvijeni Zapad pruža siromašnima često povezana sa eksploatacijom, a uspostavljanje demokratskog društva sa nepoštovanjem suvereniteta, kvekeri su zaključili da je to doprinelo da autoritativni glas komunizma “sa svojim jasnim, doktrinarnskim odgovorima na sve ljske probleme” naiđe “kod siromašnih i često zaplašanih naroda, na razumevanje”. Iako brz u dejstvu i bezobziran, komunizam je nastojao da neke osnovne stvari omogući svim građanima (mada ne uvek uspešno), ali nesumnjivo da su delovi njegovog programa odgovarali stanju u Jugoslaviji. S druge strane, taj program nije priznavao određena prava i potrebe čoveka, na šta su kvekeri hteli da ukažu, ali ne s prekorom, već u duhu prijateljstva. Stoga se u izveštaju kao oblasti koje će analizirati i o njima dati mišljenje određuju politički život, društveni i privredni život, prosveta i religija.³⁹

Ocenjujući politički život kvekeri su uočili da komunisti veruju u razvoj odnosa među suverenim državama na bazi jednakosti i uzajamnog poštovanja, bez obzira na veličinu i političko-ekonomski sistem zemlje. Jugoslavija je istovremeno priželjkivala širenje socijalizma u čitavom svetu “u komunističkom smislu reči”,⁴⁰ iskazujući zadovoljstvo ako se on razvija sam od sebe, bez uticaja spolja. Jugosloveni su pokazali uverenje da na polju umetnosti, kulture i nauke nema nacionalne ili partijske linije i odbacivali svako nametanje ograničenja u političke svrhe. Na osnovu razgovora i pročitanih članaka kvekeri su smatrali da se taj stav može potvrditi. Tvrdnju da se želi široko povezivanje sa svetom potkrepljivale su činjenice da se strane radio-stanice mogu slobodno slušati, “da su novine donosile vesti sa obe strane”, da postoje objektivni tekstovi o stanju na Zapadu i da je pokazana

³⁹ Kvekeri se nisu bavili ideološkim razlikama između komunizma i Zapada i radi boljeg razumevanja koncentrisali su se na osnovna svojstva *titoizma*. Svesni da je Jugoslavija u “stadijumu menjanja”, smatrali su da zapažanja iz izveštaja mogu brzo postati neaktuelna i bilo je jasno da mišljenja donesena nakon kratkog boravka “ne mogu biti duboka”. Isto.

⁴⁰ Jugosloveni su imali primedbu na taj iskaz. Smatrali su da on sugeriše kako Jugoslavija misli da komunisti (socijalisti) moraju najpre osvojiti vlast na “ortodoksan” (revolucionaran) način, pa tek onda delovati, odnosno da je neophodno uspostaviti jednopartijski sistem. U primedbi je navedeno da “mi ne verujemo u to, ili da budemo sasvim iskreni, mi **više** ne verujemo u to.” (istakao S. I.) AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 23, “Let me first...”, s.d.

velika volja za razmenu studenata, za učešće u međunarodnim radnim kampovima i na seminarima.⁴¹ Ipak, kvekeri su smatrali da takve namere još treba potvrditi. Jugoslavija je verovala u decentralizaciju vlasti, osim kada je u pitanju nacionalna politika, smatrajući da centralizacija rađa birokratiju koja je deklarirana kao “najveća opasnost” socijalizma. Konačno, Jugoslavija je pokazala poverenje u UN kao veliki instrument “uspostavljanja pravilnih odnosa među malim i velikim narodima”, iako tada još nije saradivala sa Balkanskom komisijom UN.⁴²

Uočavajući razlike između komunizma i Zapadnog sistema izveštaj navodi kako elita KPJ, verujući u neizbežnost dolaska socijalizma, smatra da ima istorijsku ulogu da vodi mase. Stoga bi Partija trebalo da omogućí široku oblast u kojoj će se kao deo vaspitnog sistema ohrabrivati sloboda javnog mišljenja, uz očuvanje segmenta za odluke visoke politike u kome neće biti opozicionih programa. Bilo je jasno da u jednopartijskom sistemu nije moguć izborni proces kao na Zapadu i da se tek sporadično narodu daje mogućnost da nešto odobri, ali ne i da predlaže alternativu. Konstatovano je da se praksa parlamentarne demokratije nalazi u ranom stadijumu. Zakonsku proceduru inicira uzak krug rukovodilaca, nakon čega specijalna tela sastavljaju projekte koji se upućuju komitetima u dva veća Narodne skupštine FNRJ.⁴³ Tamo u određenoj meri postoji diskusija, ali nedovoljno demokratska. Članovi veća mogu prisustvovati sednicama tih komiteta, ali nakon što se komiteti saglase oko teksta, zakoni se u oba doma bez izmena jednoglasno prihvataju.⁴⁴

Iako se sudski sistem činio manje arbitrarnim i podložnim političkim uticajima nego u mnogim drugim komunističkim i nekomunističkim zemljama, prava optuženih nisu šticeana kao u zemljama “anglosaksonskog običajnog prava”. Uočeno je nastojanje da se podigne ponos naroda i nametne

⁴¹ Lista seminara AFSC tokom septembra 1950. godine u: AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 15.

⁴² AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 18, Bilten, 1, 1951 (i: AJ-40-44-118). Jugoslavija je izabrana za stalnog člana Saveta bezbednosti UN s mandatom od 1. januara do 31. decembra 1951. Jadranka Jovanović, *Jugoslavija u Organizaciji ujedinjenih nacija (1945–1953)*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1985, 27–28.

⁴³ Savezno veće i Veće naroda Narodne skupštine.

⁴⁴ AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 18, Bilten, 1, 1951 (i: AJ-40-44-118).

lojalnost političkom sistemu uzdizanjem jednog lica do tolike mere da je svako suprotstavljanje ravno izdaji, što je princip znatno drugačiji od shvatanja nacionalnih simbola (zastave ili krune) na Zapadu, koji su postali nepolitički. Konačno, politički sistem nije imao ravnotežu i kontrolu koja bi mogla sprečiti funkcionere da uzmu previše vlasti.⁴⁵

U oceni društvenih i privrednih kretanja kvekeri su uvideli pozitivne promene i dobre namere. Bili su uvereni da je učinjen napor da se stvore bolji socijalni uslovi za većinu naroda (naročito za privilegovani deo) i da je on u oblasti zdravstva, prosvete i stanovanja urodio plodom.⁴⁶ Imajući u vidu ranije podele, uočeni početak ujedinjenja kulturnih grupa u jednu društvenu celinu puno je obećavao. Kvekeri su verovali da je razvijanje sistema poljoprivrednih zadruga ispravno, pri čemu je trebalo izbegavati primenu drastičnih mera, kao što su smatrali da je program razvijanja prirodnih resursa (elektrifikacija, navodnjavanje, isušivanje) pravilan i u budućnosti veoma koristan. Smatrali su da treba razvijati one industrije koje koriste domaće sirovine, zahtevaju manji broj visoko kvalifikovane radne snage, zadovoljavaju potrebe poljoprivredne ekonomije i imaju široko domaće tržište. U korist od razvoja drugih industrija sumnjali su, a stepen industrijalizacije trebalo bi da bude umeren i promišljen. Bili su uvereni da grandiozni planovi industrijalizacije “koji teže ka autarhiji u složenim proizvodnim dobrima”, usled visoke proizvodne cene i nekonkurentnosti spolja neće pomoći podizanju životnog standarda. Sumnjali su i u dobar ishod novog zakona o predaji fabrika radničkim savetima,⁴⁷ jer se time “stavlja na kocku sudbina industrije”. Ako bi taj zakon delovao “kao postepeni vaspitni proces bez smanjivanja onako sposobne administracije kakvom danas raspolažu” postojala je mogućnost

⁴⁵ Isto.

⁴⁶ Neke aspekte napora na poboljšanju društvenih uslova videti u: Predrag J. Marković, *Beograd između Istoka i Zapada 1948–1965*, Beograd: Službeni list, 1996; Nataša Milićević, “Privatni život građanske porodice posle 1945”, u: *Privatni život kod Srba u dvadesetom veku*, Milan Ristović (prir.), Beograd: Clio, 2007; Ivana Dobrivojević, *Selo i grad: transformacija agrarnog društva Srbije 1945–1955*, Beograd: ISI, 2013.

⁴⁷ *Osnovni zakon o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva* Narodna skupština FNRJ je usvojila 27. juna 1950.

da se jednom pokaže kao dobar, međutim, ako bi se “neiskusnim savetima” dala prava kontrola, sudbina industrije i naročito gigantski projekti bili bi dovedeni u pitanje. Kvekeri su deo o privredi i društvu zaključili stavom da je princip decentralizacije privrednog sistema dobar i potreban, ali da se on primenjuje prebrzo i da bi trebalo biti oprezniji, naročito kod velikih i kompleksnih preduzeća.⁴⁸

Delegacija kvekeri stekla je utisak da u Jugoslaviji postoje mnogi dokazi rešenosti da se narod prosvetuje, u najširem smislu reči, što se videlo iz rada na eliminaciji nepismenosti, u uvođenju obavezne *osmoljetke*,⁴⁹ obrazovanju odraslih, podsticanju lokalne kulture i umetnosti i osnivanju dva nova univerziteta⁵⁰ i drugih viših škola. Utisak je ostavila i želja za razvijanjem kulturnih veza sa svetom, naročito putem razmene studenata i profesora, ideja, literature.⁵¹ U višim političkim i kulturnim krugovima kvekeri su naišli na “iznenađujući i osvežavajući istraživački duh, koji je u suprotnosti sa krajnjim dogmatizmom u drugim komunističkim zemljama”, mada su tvrde pristalice režima teško mogle da razmotre stanje objektivno. Naišli su i na spremnost da se priznaju slabosti teorije i prakse i da se bez žuči diskutuje o ideološkim razlikama: “Nije bilo teško složiti se da se ne slažemo.” Ipak, složili su se da je uzajamno optuživanje preko medija i literature štetno. Kvekeri su bili razočarani napisima u štampi koji su Zapad poistovećivali sa “imperijalističkim ratnohušakačima”, a radnike sa “imperijalističkim robovima”, pri čemu su neki od autora članaka tokom razgovora osuđivali takvu praksu. Kvekeri su podvukli da se neprimerene optužbe pojavljuju u govorima i člancima na Zapadu, ali na njih, za razliku od Jugoslavije, ne utiče vlada.⁵²

⁴⁸ AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 18, Bilten, 1, 1951 (i: AJ-40-44-118).

⁴⁹ O reformi osnovnog obrazovanja u Srbiji videti: Sanja Petrović Todosijević, *Otećemo svetlost bučnom vodopadu: reforma osnovnoškolskog sistema u Srbiji 1944–1959*, Beograd: INIS, 2018.

⁵⁰ Reč je o Univerzitetu u Sarajevu i Univerzitetu u Skoplju, koji su osnovani 1949. godine.

⁵¹ Primere takve saradnje videti u: Dragomir Bondžić, *Misao bez pasoša: međunarodna saradnja Beogradskog univerziteta 1945–1960*, Beograd: ISI, 2011; Radina Vučetić, “Američke stipendije u Jugoslaviji 50-ih i 60-ih godina XX veka”, u: *Tokovi istorije*, 2/2019.

⁵² AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 18, Bilten, 1, 1951 (i: AJ-40-44-118).

Posmatrajući odnos prema religiji delegacija je zaključila da u Jugoslaviji nema direktnih progona, mada je vlada očekivala da će interesovanje za veru opadati kako bude napredovao marksističko-lenjinistički vaspitni proces. Svakome ko nije član KPJ bilo je slobodno da ide u verske objekte, a pritisci za odvracanje od religije su vršeni na druge načine. Komunisti su religiju nazivali opijumom za narod, ali su i odnose radnika i poslodavaca u kapitalizmu smatrali vrstom *opijuma* pošto su zarad materijalne sigurnosti radnici prodavali pravo na upravljanje svojom sudbinom. Kvekeri su smatrali da i u komunizmu postoji slična tendencija “paternalizma” u kome čovek prima materijalna dobra u zamenu za punu privrženost režimu, što sugeriše da se oba sistema suočavaju sa opasnošću “zaboravljanja duhovnih bogatstava života”. Ocenjujući religioznost kvekeri su uočili da je za većinu Jugoslovena vera izjednačena sa očuvanjem antisocijalnog statusa quo, sa krutom dogmom i otrcanim ritualizmom, a u slučaju rimokatoličke crkve i sa političkom povezanošću sa stranom državom. Pojedini sagovornici su bili zainteresovani za model religije kao načina života u kome unutrašnji duševni doživljaji nalaze izraza u akciji za postizanje socijalne pravde (kvekerski koncept).⁵³

U zaključku izveštaja o poseti delegacija AFSC je naglasila da njime ne želi niti pokušava da učini sugestije političke prirode. Tako nešto su smatrali apsurdnim jer boravak od pet nedelja u zemlji sa tako kompleksnim problemima je bio dovoljan tek da ih uveri da ne znaju odgovore. Verovali su da izvesne akcije i prakse komunista imaju smisla s obzirom na istoriju, privredu, društveni razvitak i geografske prilike, dok su neki postupci delovali odbojno. Ipak, zaključivali su da nikakav sistem nema monopol nad istinom i vrlinama, niti može odmah dati odgovore na razne potrebe ljudi. Prihvatajući te činjenice kvekeri su preporučivali da se neguje svaka moguća forma kontakta sa Jugoslavijom, poput razmene pisama, literature, radio-programa

⁵³ Isto. O odnosima države i najvećih verskih zajednica u ranim fazama socijalizma videti: Radmila Radić, *Država i verske zajednice 1945–1970*, Beograd: INIS, 2002; Denis Bećirović, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme avnojevske Jugoslavije (1945–1953)*, Zagreb – Sarajevo: Bošnjačka nacionalna zajednica i dr. – Institut za istoriju, 2012; Miroslav Akmadža, *Katolička crkva u komunističkoj Hrvatskoj 1945.–1980.*, Zagreb: Despot Infnitus d.o.o., 2013.

i turističke ponude,⁵⁴ razvoj trgovinskih odnosa i “uzajamnog prosvjećivanja ličnosti”. Te preporuke nisu bile u funkciji odvrćanja Jugoslavije od njenih težnji, jer kvekeri niti su verovali da bi to bilo moguće učiniti niti su bili spremni da kažu da bi to bilo poželjno. Takođe, naveli su da ne veruju da slobodni kontakt sa komunizmom može ugroziti njihovu veru i način života, kao što su istakli da veruju da kontakti koji vode ka uzajamnom razumevanju načina na koji ljudski razum radi moraju voditi do uzajamnog poštovanja i pravog mira. Izveštaj su završili optimistički: “Mi smatramo da se to odnosi na sve ljude i sve žene. U nekim krajevima sveta ti su kontakti danas nemogući. U Jugoslaviji su mogući i priliku treba iskoristiti.”⁵⁵

Epilog

Prilika je tokom nekoliko narednih godina solidno iskorišćena. Pretežno pozitivan stav AFSC o Jugoslaviji⁵⁶ omogućio je nastavak saradnje i sadejstvo na polju mirovnih delatnosti. Već u decembru 1950. pristigla su prva pisma u kojima su navedeni prijateljski osećaji i lepi utisci sa putovanja. Kolin Bel je u NKJOM poslao članak o miru objavljen u jednom

⁵⁴ O turističkom otvaranju videti: Igor Tchoukarine, “Jugoslavenski put do međunarodnog turizma: Otvaranje, decentralizacija i propaganda u prvoj polovici 1950-ih”, u: *Sunčana strana Jugoslavije: povijest turizma u socijalizmu*, Hannes Grandits, Karin Taylor (ur.), Zagreb: Srednja Europa, 2013; isti, “Yugoslavia’s Open-Door Policy and Global Tourism in the 1950s and 1960s”, in: *East European Politics and Societies and Cultures*, 29, 1/2015.

⁵⁵ AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 18, Bilten, 1, 1951 (i: AJ-40-44-118).

⁵⁶ Pozitivna mišljenja o Jugoslaviji i javne istupe u vezi s tim imale su i druge strane delegacije, kao što su bili predstavnici Britanskog nacionalnog saveta za mir, među kojima je bio lord Bojd Or (John Boyd Orr), dobitnik Nobelove nagrade za mir (1949), ili britanski laburisti predvođeni predsednikom Semom Votsonom (Samuel Sam Watson). Posebno su isticali da Jugoslavija ne pokazuje agresivne namere prema susedima, da nema torture nad manjinama, da su imali slobodu kretanja i da su prijatno iznenađeni otvorenošću i spontanošću sagovornika. AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 7, *Yugoslavia and Peace: A Study of Cominform Accusations*; “Nismo našli nikakvog dokaza da Jugoslavija priprema agresivni rat”, *Borba*, 2. 10. 1950, 1; “Posle jedanaestodnevnog boravka u Jugoslaviji delegacija britanske Laburističke stranke otputovala za London”, *Politika*, 20. 9. 1950, 2; “U Jugoslaviji sam video takve stvari koje bih kao naučnik želeo da vidim u svim krajevima sveta”, *Politika* 2. 10. 1950, 1; “Jugoslovani grade socializem na svoj način”, *Slovenski poročevalec*, 11. 10. 1950, 2; “Obtožbe Informbiroja proti Jugoslaviji so namerno nedoločne”, *Slovenski poročevalec*, 17. 10. 1950, 1.

švajcarskom listu, izjavio da želi da održi kontakt i da će redovno slati interesantne materijale. U želji za očuvanjem kontakta javili su se profesor Edžerton i Silvija Evans,⁵⁷ a u januaru 1951. i Huard Evans.⁵⁸ On je napisao da je u mnogim razgovorima preneo utiske s putovanja i da je želja za razvijanjem bližih kulturnih i drugih veza između Jugoslavije i SAD jaka. Potvrdio je i konkretizaciju dalje saradnje kroz posetu Beogradu direktora seminara AFSC iz Ženeve Henrija Rasela, do koje je došlo već početkom marta 1951.⁵⁹ Konačno, Evans je javio da je posredstvom Jugoslovenske delegacije u Njujorku upućen poverljivi kvekerski izveštaj i zamolio da NKJOM dostavi svoje primedbe na činjenice, ako ih bude imao.

Iskustva iz Jugoslavije preneti su i putem radio-talasa. Bel je 24. januara 1951. na radio-stanici u Ženevi govorio o poseti koja je trebalo da utvrdi da nema priprema za agresiju. Prve impresije koje su delegati stekli ticala su se slabog stanja privrede, lošeg snabdevanja i velikog siromaštva, ali uočena je znatna briga o deci, naročito na ishrani u dečjim restoranima i napor u izgradnji i obnovi porušenog. Utisak su ostavili autoput Beograd–Zagreb, omladinske pruge i gigantske fabrike, ali kvekeri industrijalizacijom nisu bili impresionirani i više su ih radovale nove škole i univerziteti, radnička odmarališta, lečilišta, pobeda nad malarijom. Bel je istakao da su bili slobodni u kretanju i da im je omogućena poseta Stepincu i ostrvu Vis na kome su bili prvi stranci. Iako slobode u Jugoslaviji nisu bile kao na Zapadu, one su, s obzirom na to da se radi o komunističkoj zemlji, bile znatne i Bel je naročito isticao slobodu slušanja stranih radio-stanica i slobodan pristup koji su do delegata imali obični ljudi.⁶⁰

Saradnja je nastavljena kroz obezbeđenje konkretne pomoći AFSC, kada je krajem juna 1951. u Njujorku pripremljen transport lekova vredan 40.000

⁵⁷ AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 18, Izveštaj o vezama sa inostranstvom (XII 1950).

⁵⁸ AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 23, Pismo M. Vilfan, 17. 1. 1951.

⁵⁹ Henry Russell je u Beogradu konkretno razgovarao o učešću omladine u radnim kampovima i na seminarima AFSC. AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 18, Bilten, 2, 1951.

⁶⁰ AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 15, Radio-intervju, akt Direkcije za informacije, pov. br. 643/I, 9. 2. 1951.

dolara, namenjen jugoslovenskom Crvenom krstu,⁶¹ i kroz razmenu prepiske i materijala sa više regionalnih organizacija.⁶² Nešto kasnije, u oktobru 1951. godine na Sastanku za mir i međunarodnu saradnju, održanom u Zagrebu (Zagrebački skup), koji je organizovao NKJOM, u prisustvu više predstavnika američkih javnih ustanova i organizacija i afričkih nacionalnih pokreta bilo je nekoliko kvekerima bliskih ličnosti,⁶³ a AFSC je zastupao istoričar i profesor univerziteta Spenser Koks.⁶⁴ Konačno, 1953. godine kvekeri su u Crikvenici organizovali i međunarodni omladinski seminar za mir.⁶⁵

Zaključak

U jeku sukoba sa SSSR i blokade Jugoslavija je, nakon prvog šoka i pojačane staljinizacije, započela fazu traženja načina za saradnju sa Zapadom, a na jaku propagandu Kominforma pokušala je da odgovori kontrapropagandom u formi pozivanja stranih mirovnih organizacija da se neposredno uvere u stanje u zemlji. Jedna od takvih organizacija i, kao dobitnik Nobelove nagrade za mir i jedina Zapadna asocijacija koja je direktno kontaktirala sa Istokom tražeći način da se između SAD i SSSR učvrsti mir, zasigurno najrespektabilnija, bio je AFSC. Nakon prvih kontakata sa jugoslovenskom misijom u SAD, zatvorenih za javnost usled zebnje da bi se kvekeri kao

⁶¹ "Akcije za pomoć Jugoslaviji", *Slobodna Dalmacija*, 29. 6. 1951, 1.

⁶² Podružnice u Oregonu, Kaliforniji itd. AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 13, Crkvene organizacije, kvekeri, maj 1951.

⁶³ Frensis Bidl (Francis Biddle), Amerikanci za demokratsku akciju (Americans for Democratic Action), i profesor iz Čikaga dr Milton Majer (Mayer), Druženje za pomirenje (Fellowship for Reconciliation). AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 3, Kratke biografije učesnika Zagrebačkog skupa.

⁶⁴ Spencer Coxe (1918–2011), dugo aktivan u AFSC, a od 1952. direktor u Američkoj uniji za građanske slobode (American Civil Liberties Union) za Pensilvaniju. *Slobodna Dalmacija* je 16. januara 1951. netačno objavila da je delegat AFSC bio Oscar A. de Lima, zastupnik Američkog udruženja za UN. Na temelju rezolucije Zagrebačkog skupa formiran je Međunarodni forum za mir, u čijim su aktivnostima od 1952. učestvovali predstavnici AFSC. O dolasku AFSC na skup i o osnivanju MFM: AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 2, document 11; isto, kutija 6, dopis NKJOM, 25. 8. 1952, Zabeleška: Međunarodni forum za mir, 9. 4. 1952, dopisi 1951–1952.

⁶⁵ AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 23, Hallam Tennyson, pismo, 14. 7. 1953; D. Suvin, "Poslijeratni Zagreb", 130–131.

mirovni pregovarači kompromitovali u očima SSSR, usled Korejskog rata došlo je do otvorenog povezivanja i odazivanja na poziv NKJOM za posetu. Ugledna četvoročlana delegacija je tokom pet nedelja (septembar–oktobar 1950) obišla skoro sve republike, posetila škole, zadruge, bolnice, fabrike, dečje domove, bila primljena na viskom i najvišem nivou (sastanak sa Titom) i ostavila vredan izveštaj o utiscima.

Izveštaj svedoči o toplom prijemu na svim nivoima, a posebno među običnim ljudima, o specifičnosti jugoslovenskog slučaja i razumevanju uslova koji su doveli do pobeđe komunista. Navode se pozitivne strane jačanja ravnopravnosti naroda kroz sistem federacije, s oduševljenjem piše o razvoju ustanova socijalne zaštite i obrazovanja, o zadrugarstvu, koje su zdušno podržavali, o slobodi slušanja stranih radio-stanica i o elanu u izgradnji, ali industrijalizacija nije ostavila naročit utisak (kritikovali su njen obim i intenzitet, smatrajući da je treba usmeriti ka tehnološki jednostavnijim granama koje se mogu snabdevati domaćim izvorima). Izveštaj svedoči i o velikoj slobodi kretanja koju su delegati AFSC imali, međutim, on kritikuje manjak parlamentarizma i zapostavljanje određenih ljudskih prava i ukazuje na to da je tokom razgovora sa predstavnicima Jugoslavije otvoreno pitanje monolitnog izbornog procesa, nedemokratske zakonodavne prakse i odnosa prema jednopartijskom sistemu u budućnosti. Kvekeri su dovodili u pitanje i samoupravljanje ako bi ono omogućilo da radnički saveti donose nekompetentne odluke, konstatovali su rađanje kulta ličnosti, kao i pojavu paternalizma (pružanje pune podrške režimu zarad materijalnih dobara). Gledišta AFSC zaključena su radošću usled iskazane namere Jugoslavije za kulturnu i prosvetnu razmenu sa Zapadom i za nastavak mirotvorne saradnje, a aktivnosti koje su usledile potvrdile su to u velikoj meri (odlazak mladih u radne logore AFSC, pohađanja seminara za studente i nastavnike, učešće na mirovnim skupovima u inostranstvu i organizacija mirovnih seminara u Jugoslaviji). Konačno, javni istupi kvekeri pobijali su tvrdnje o agresivnim namerama Jugoslavije i isticali pozitivne pojave uočene tokom posete.

IZVORI I LITERATURA

Neobjavljeni izvori

Arhiv Jugoslavije, Beograd (AJ):

Privredni savet Vlade FNRJ, 1944–1953 (40)

Nacionalni komitet Jugoslavije za odbranu mira, 1949–1953 (719) [nesreden arhivski fond]

Objavljeni izvori

Konačni rezultati popisa stanovništva od 15 marta 1948 godine: Stanovništvo po narodnosti, Knjiga IX, Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1954.

Minutes and Reports of the Twenty-Sixth Meeting, Geneva, Switzerland 22–29 August 1973, WCC, 1973, dostupno na: <https://archive.org/details/twentsixthmeeti00unse/mode/2up> (pristupljeno 31. 1. 2023).

Popis stanovništva 1953: Ukupno stanovništvo po narodnosti, Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1959.

The ten formative years 1938–1948: Report on the activities of the World Council of Churches during its period of formation, Geneva: WCC, 1948, dostupno na: <https://archive.org/details/wcca3/mode/2up> (pristupljeno 31. 1. 2023).

Štampa

American Friends Service Committee Bulletin (Philadelphia), 1955.

Borba (Beograd), 1950. (na ćir.)

Politika (Beograd), 1950. (na ćir.)

Slobodna Dalmacija (Split), 1950–1951.

Slovenski poročevalec (Ljubljana), 1950.

The New York Times (New York), 1988.

Literatura

Knjige

- Akmađža, Miroslav, *Katolička crkva u komunističkoj Hrvatskoj 1945.–1980.*, Zagreb: Despot Infinitus d.o.o., 2013.
- Austin, Allan W., *Quaker Brotherhood: Interracial Activism and the American Friends Service Committee, 1917–1950*, Urbana: University of Illinois Press, 2012.
- Back, Lyndon, *Treading Water at the Shark Café: A Memoir of the Yugoslav Wars*, St. Louis: Open Books Press, 2018.
- Barnes, Gregory A., *A Centennial History of the American Friends Service Committee*, Philadelphia: Friends Press, 2016.
- Bećirović, Denis, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme avnojevske Jugoslavije (1945–1953)*, Zagreb – Sarajevo: Bošnjačka nacionalna zajednica i dr. – Institut za istoriju, 2012.
- Bernet, Claus, *Rufus Jones (1863–1948): Life and Bibliography of an American Scholar, Writer, and Social Activist*, Frankfurt am Main, etc.: Peter Lang GmbH, 2009.
- Boisset, Jean, *Kratka povijest protestantizma*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1985.
- Bondžić, Dragomir, *Misao bez pasoša: međunarodna saradnja Beogradskog univerziteta 1945–1960*, Beograd: ISI, 2011.
- Dobrivojević, Ivana, *Selo i grad: transformacija agrarnog društva Srbije 1945–1955*, Beograd: ISI, 2013.
- Fry, Ruth A., *Quaker Adventure: the story of nine years' relief and reconstruction*, New York: Frank-Maurice, 1927.
- Hamm, Thomas D., *The Quakers in America*, New York: Columbia University Press, 2003.
- Ilić, Branislav; Ćirković, Vojislav (prir.), *Hronologija revolucionarne delatnosti Josipa Broza Tita*, Beograd: Export-press, 1978.
- Ilić, Saša, *Stranci "gastarbajteri": strana stručna radna snaga u privredi Jugoslavije 1945–1950. godina*, Beograd: Arhiv Jugoslavije, 2020. (na ćir.)

- Jovanović, Jadranka, *Jugoslavija u Organizaciji ujedinjenih nacija (1945–1953)*, Beograd: ISI, 1985.
- Lampe, John R.; Prickett, Russell O.; Adamovic, Ljubisa S., *Yugoslav-American Economic Relations Since World War II*, Durham and London: Duke University Press, 1990.
- Marković, Predrag J., *Beograd između Istoka i Zapada 1948–1965*, Beograd: Službeni list, 1996. (na ćir.)
- Okihiro, Gary Y., *Storied Lives: Japanese American Students and World War II*, Seattle: University of Washington Press, 1999.
- Petrović Todosijević, Sanja, *Otećemo svetlost bučnom vodopadu: reforma osnovnoškolskog sistema u Srbiji 1944–1959*, Beograd: INIS, 2018. (na ćir.)
- Radić, Radmila, *Država i verske zajednice 1945–1970*, I–II, Beograd: INIS, 2002. (na ćir.)
- Senjković, Reana, *Svaki dan pobjeda: kultura omladinskih radnih akcija*, Zagreb: Srednja Europa, 2016.

Članci

- Aleksić, Vesna, “Nacionalni odbor za slobodnu Evropu i poseta delegacije američkog Kongresa Jugoslaviji 1952”, u: *Tokovi istorije*, 2/2019, 111–133. (na ćir.)
- Ilić, Saša, “Američki komitet za pomoć Jugoslaviji 1944–1948”, u: *Arhiv, Časopis Arhiva Srbije i Crne Gore*, 1/2004, 130–140. (na ćir.)
- Ilić, Saša, “Od nade do razočaranja – pomoć Sovjetskog Saveza u izgradnji jugoslovenske privrede (1945–1948)”, u: *Godišnjak za društvenu istoriju*, 1/2016, 37–63. (na ćir.)
- Ilić, Saša, “Štednja električne energije: Neki problemi odnosa države i pojedinca u nestašici struje 1949–1950. godine”, u: *Godišnjak za društvenu istoriju*, 3/1996 (1998), 243–259. (na ćir.)
- Milićević, Nataša, “Privatni život građanske porodice posle 1945.”, u: *Privatni život kod Srba u dvadesetom veku*, Milan Ristović (prir.), Beograd: Clio, 2007, 444–475. (na ćir.)

Suvin, Darko, "Poslijeratni Zagreb, književnost, Savez studenata: plodne doline – Iz Memoara jednog skojevca, dio 4", u: *Gordogan*, X–XI, 27–28/2012–2013, 111–157.

Tchoukarine, Igor, "Jugoslavenski put do međunarodnog turizma: Otvaranje, decentralizacija i propaganda u prvoj polovici 1950-ih", u: *Sunčana strana Jugoslavije: povijest turizma u socijalizmu*, Hannes Grandits, Karin Taylor (ur.), Zagreb: Srednja Europa, 2013, 125–154.

Tchoukarine, Igor, "Yugoslavia's Open-Door Policy and Global Tourism in the 1950s and 1960s", u: *East European Politics and Societies and Cultures*, 29, 1/2015, 168–188.

Vimpulšek, Žarko, "Predgovor", u: Jakov Blažević, *Mač, a ne mir: za pravnu sigurnost građana*, Zagreb – Beograd – Sarajevo: Mladost – Prosveta – Svjetlost, 1980.

Vučetić, Radina, "Američke stipendije u Jugoslaviji 50-ih i 60-ih godina XX veka", u: *Tokovi istorije*, 2/2019, 135–165. (na ćir.)

Internetski izvori

"History", *American Friends Service Committee*, dostupno na: <https://afsc.org/history> (pristupljeno 1. 2. 2023).

"Pierre Ceresole – The Founder of Service Civil International", *Service Civil International*, dostupno na: https://archives.sci.ngo/uploads/documents/Ceresole/PCeresole_1990_Short%20Biography.pdf (pristupljeno 1. 2. 2023).

"Special Citations and Awards", *The Pulitzer Prizes*, dostupno na: <https://www.pulitzer.org/prize-winners-by-category/260> (pristupljeno 23. 2. 2023).

"William B. Edgerton", *Parabook*, dostupno na: https://prabook.com/web/william_b.edgerton/626273 (pristupljeno 31. 1. 2023).

"Vilfan, Marija (1912–1994)", u: *Slovenska biografija*, Ljubljana: SAZU, 2013, dostupno na: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi788612/#slovenski-biografski-leksikon> (pristupljeno 21. 2. 2023).

QUAKERS ON YUGOSLAVIA IN 1950

Summary

Excluding the circumstances surrounding the creation and dissolution of socialist Yugoslavia, undoubtedly the most turbulent period in its history was during the years following the Informburo Resolution in 1948. Faced with an economic blockade and constant threat of military intervention from the East, Yugoslavia, after the initial shock and increased Stalinization, entered a phase of seeking its own path to socialism and establishing cooperation with the West. In response to the strong propaganda from Cominform, which claimed that Yugoslavia was preparing aggression against its neighbours, the country attempted to counter it with its own propaganda and extended invitations to foreign peace organizations to visit. One of the organizations that responded to this call was the American Friends Service Committee (AFSC) (Quakers), a Nobel Peace Prize winner and, at the time, the only Western association actively seeking peace between the USA and the USSR.

During September and October 1950, a distinguished four-member Quaker delegation visited the Yugoslav republics, touring schools, peasant and craft cooperatives, hospitals, factories, construction sites, orphanages, and more. The delegation was received at the highest levels, including a meeting with President Josip Broz Tito, but also freely interacted with ordinary citizens. The delegation left behind a report documenting their visit, including interesting impressions and valuable observations.

The report attests to the warm reception received at all levels, particularly among ordinary people, and their understanding of the unique circumstances that led to the communists' victory in Yugoslavia. The positive aspects of strengthening the equality of the Yugoslav peoples through the federal system were mentioned, and there was enthusiastic praise for the development of social protection and educational institutions, as well

as the cooperative movement (wholeheartedly supported by the Quakers). The report also highlighted the freedom to listen to foreign radio stations and the overall enthusiasm for nation-building in Yugoslavia. However, the delegation did not find the extent and intensity of industrialization particularly impressive. They criticized its scale, believing that production should be directed towards technologically simpler industries that could rely on domestic sources. The report also criticized the lack of parliamentary democracy and the neglect of certain human rights. During conversations with government representatives, the Quakers pointed out the unacceptability of the monolithic electoral process and undemocratic legislative practices. They also raised questions about the regime's stance towards the one-party system in the future. The delegation expressed concerns about the nascent self-management system and whether it would allow workers' councils to make competent decisions. They observed the emergence of a cult of personality and signs of paternalism, where support for the regime was driven by material gain.

In conclusion, the AFSC delegation expressed joy at Yugoslavia's intention to establish and develop cultural and educational exchanges with the West, as well as the commitment to continue peaceful cooperation. Subsequent activities largely confirmed this intention, especially with the participation of Yugoslav youth in AFSC labour camps, seminars for students and teachers, and the organization of peace meetings in Yugoslavia. Finally, the public statements made by the Quakers refuted claims about Yugoslavia's aggressive intentions towards its neighbours.